

Н. Г. Крикун

ПОДЫМНЫЕ РЕЕСТРЫ ПЕРВОЙ И НАЧАЛА
ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII в.

Резюме

В статье подвергнуты источниковедческому анализу подымные реестры (списки, тарифы), относящиеся к Правобережной Украине. Им присуща своеобразная структура: лишь некоторые из них приводят сведения о количестве жилых строений (домов, хат), зато во всех против названий населенных пунктов проставлены либо одна из таких частей дыма — $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{16}$, $\frac{1}{32}$, иногда $\frac{1}{64}$, либо чаще их комбинация, для города обычно в сочетании с одним или несколькими целыми дымами. Реестры составлялись с обязательным учетом данных люстраций (ревизий, переписей) имений о численности домов, подлежащих обложению налогом.

Документы люстраций почти не сохранились. Судя по постановлениям шляхетских сеймиков, переписи охватывали подданное христианское и еврейское население городов и сел, чиншевую и служилую шляхту, кроме жителей новооснованных поселений, временно освобожденных от уплаты налога; некоторые переписи делали исключение и для дворовых слуг. Люстрации проводились несколько раз в 10-х и начале 20-х годов и очень редко во второй четверти XVIII в. После переписи жилых строений, исходя из заселенности, между поселениями распределяли заранее известное число дымов, которое долгие годы было неизменным: в 10—40-х годах на Волыни — 1000, Подолье — 150, на Киевщине — сначала около 100, а затем 200, в 1710—1720 гг. на Брацлавщине — 40. Дым, следовательно, включал много домов; например, в Киевском воеводстве 80 в 1724 г. и 320 в 1754 г. Иногда в реестры, в границах традиционного числа дымов, вносились коррективы в свете итогов люстраций небольшой части поселений, по разным причинам не охваченных воеводскими люстрациями.

Некоторые подымные списки, в том числе и те, которые не содержат извлечений из люстраций о количестве жилых строений, являются важным демографическим источником. Эти списки помогают исследовать колонизационные процессы на Правобережье и даже устанавливать численность населения для времени проведения люстрации.

В. О. Пірко

РЕВІЗІЯ 1692 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КІНЦЯ XVII ст.

Питання розвитку аграрних відносин на західноукраїнських землях у другій половині XVII ст. мало досліджене в історичній літературі. До певної міри це пояснюється недостатньою кількістю документальних матеріалів, виникнення і відкладення яких відбувалося в умовах нестабільного політичного життя і господарської розрухи, яку переживала Річ Посполита. Через це виявлення і встановлення вірогідності джерел вказаного періоду має важливе значення.

У цій статті досліджуються матеріали ревізії 1692 р. Задністрянської частини Перемишльської землі як джерело до вивчення аграрних відносин на західноукраїнських землях наприкінці XVII ст.¹

¹ Матеріали ревізії становлять окремий том актових книг Перемишльського земського суду (ЦДА УРСР у м. Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 1—253). На титульній сторінці тому написано: «Rewizya jmc Jana Alexandra Humnickiego czesnika saposkiego y jmc Alexandra Lopynskiego». Перша сторінка його починається написом: «Rewizya generalna miast, miasteczek y wsiów jkm, duchownych y szlacheckich w ziemi Przemyskiej w partyi Zadniestrskiejleżących także dymow y osiadłości w nich zostających przez nas niżej podpisanych vigore laudi seymyku wyszeńskiego ode dnia 10 maia w roku 1692 zaczęta, expedjowana y należycie kontrolowana». Ревізією були охоплені теперішні південно-західні райони Львівської області (південна частина Жидачівського та Миколаївського, Стрийський, Дрогобицький, Сколівський, Турківський, південно-східна частина Старо-Самбірського та Самбірський райони, за винятком населених пунктів, розташованих на північ від Дністра).

Ревізія провадилась у фіскальних цілях. Війни середини й другої половини XVII ст. зумовили перенапруження бюджету Польської держави. Щоб покрити воєнні витрати, казна збільшувала старі та встановлювала нові податки, тягар яких падав передусім на селянство і ремісників міст. Становище безпосередніх платників податків погіршувалось частими переходами і постійними військ, нападами ворогів². Усе це призвело не лиш до розорення, а й до зменшення чисельності населення.

В 70—80-х роках XVII ст. податки у Перемишльській землі збирались за списками, складеними на підставі подимного реєстру 1665 р.³ врахуванням змін, що сталися в останні роки. Ці зміни вносилися в списки на підставі «аб'юрат» (заприсягнень) землеволодільців. Шляхта, що домоглася звільнення від податків або зменшення їх, свої маєтки представляла в аб'юратах в значно гіршому стані, ніж вони були насправді. Особливо цим зловживали магнати і велика шляхта⁴. Питання необ'єктивного обкладення податками та зловживань неодноразово порушувались на сеймиках Руського воєводства. Щоб уникнути зловживань одержати об'єктивні відомості для складання нового подимного реєстру сеймик Руського воєводства в травні 1692 р. вирішив провести генеральну ревізію Перемишльської землі⁵. Оскільки вона складалася з трьох частин, для кожної були призначені ревізори: Олександр Росновський, Францішек Подольський — для найбільшої частини між Сяном і Дністром, Ян Нагуєвський і Микола Яровський — для Засянської, Олександр Лопинський — для Задністрянської⁶.

У постанові сеймику завдання ревізорів визначалось так: «...усі міста, містечка і села правильно ревізувати, не надаючи нікому пільг»; у села охопити ревізією всіх кметів, указавши їх наділи, загородників, мельників, корчмарів і халупників, у містах і містечках — «усі дома шинкові і нешинкові в ринках, по вулицях і на валах, те ж саме й на передмістях, усі юридики, з яких Речі Посполитій податки платити повинні». Таким чином, ревізія була своєрідною генеральною люстрацією маєткі усіх землевласників, у центрі якої стояли об'єкти державного оподаткування. Крім того, ревізори повинні були зазначити місце розташування маєтків, види ґрунтів — «чорноземні, суглинкові, гірські, пісковики», ч затоплюються вони ріками і якими⁸. На цьому ж сеймику ревізори за присягнули, що провадитимуть ревізію правдиво, «не роблячи пільг ні убогим, ні багатим, незважаючи на приязнь чи кривди...»⁹. Сеймик постановив сплатити ревізорам за роботу по дві тисячі золотих, з яких одні тисяча видавалась їм як аванс «на дорогу», а другу вони мали одержати після завершення роботи¹⁰.

На підставі матеріалів ревізії доходимо висновку, що Олександр Гумницький і Олександр Лопинський відразу приступили до роботи за рік завершили її. Сеймик Руського воєводства в лютому 1697 р. у своїй постанові зазначив, що Олександру Гумницькому і Миколі Яворському (ревізору Засянської частини) «до цього часу» не виплачено другу ти-

² Задністрянська частина Перемишльської землі найбільше потерпіла від турецько-татарських нападів у 1672 і в 1699 рр. (Akta grodzkie i ziemskie (далі — AGZ), т. 2: Lwów, 1914, стор. 332/25, 339/45; А. С. Петрушевич. Сводная Галицко-русска летопись с 1600 по 1700 год. Львов, 1874, стор. 170, 261.

³ AGZ, t. 22, стор. 52/3.

⁴ А. Й. Барайович. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. М 1955, стор. 14; М. Г. Крикун. Подимні реєстри XVII ст. як джерело. — Третя Республканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1968, стор. 92.

⁵ AGZ, t. 22, стор. 256/18.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Там же, стор. 257/19.

¹⁰ Там же, стор. 256/18.

сячу золотих за роботу і вказував на необхідність зробити це негайно¹¹. Це є одним із доказів того, що з своїми обов'язками справилися не тільки ревізори Задністрянської частини, про роботу яких можемо судити по опрацьованій ревізії, а й ревізори інших частин. Таку думку підтверджують неодноразові посилення ревізорів Міжсянсько-Дністрянської частини 1711 р. «на попередню ревізію»¹².

Ревізія 1692 р. і наступна ревізія 1711 р. провадилися за одним методом¹³. Прибувши до населеного пункту, ревізори в присутності володільців маєтків, представників громади або міського уряду об'їжджали його, лічили в селах селянські хати (в містах — будинки), корчми, млини, броварні і т. п. Відомості про кількість землі у селян, розміри селянських наділів вони одержували шляхом присягань представників громад¹⁴, прізвища яких, на відміну від ревізії 1711 р., не внесені в списки. Тому можна припустити, що дані про будинки в містах, селянські господарства (хати) в селах, млини, корчми, фолюші є найбільш вірогідними. Менш вірогідними могли бути відомості про кількість використовуваної й пустоючої землі (вони стосуються незначної частини сіл) та про розміри селянських наділів, які вносились у матеріали ревізії на підставі аб'юрат. Сумніви щодо вірогідності цих відомостей дещо зменшуються при порівнянні їх з відомостями інвентарів за близькі роки, що збереглися лише стосовно окремих сіл. Так, у с. Дубляни Самбірської економії ревізори 1692 р. зафіксували 20 ланів громадських земель, у с. Татарях — 9¹/₂ ланів¹⁵. За інвентарем Самбірської економії 1686 р. в с. Дублянах за громадою лічилося, не рахуючи 5 ланів привілейованих господарств, 20¹/₄ лана, а в с. Татарях (без двох попівських чвертей) — 9¹/₂ лана¹⁶. Це порівняння свідчить про вірогідність матеріалів ревізії щодо кількості селянської землі.

Повністю збігаються відомості ревізії 1692 р. та інвентаря 1749 р. про війтівські господарства в Розлуцькій країні Самбірської економії (табл. 1). Як ревізія, так і інвентар відмічають ці господарства в одних і тих же селах, а також однакові розміри їх земельних наділів¹⁷.

Таблиця 1

Війтівство	Земляний наділ, лани	
	1692 р.	1749 р.
Розлуч	2	2
Яблонка Верхня	2 ¹ / ₂	2 ¹ / ₂
Яблонка Нижня	4	4
Смеречка	3	3
Рип'яни	2	2
Дністрик Дубовий	3	3
Вовча	1	1
Туречка	4	4
Слопусянка Метична	4	4
Прислуп	4 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂
Жукотин	1 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂
Шум'яче	3	3

Таблиця 2

Село	Кількість господарств	
	за ревізією 1692 р.	спалених у 1699 р.
Синьовидне Верхне	191	66
Синьовидне Нижне	102	96
Стинава Верхня	110	61
Стинава Нижня	78	36
Гірне	177	172
Дуліби з війтівством	221	221
Завадів	43	31
Добряни	82	12

¹¹ AGZ, t. 22, стор. 317/24.

¹² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 259, стор. 274, 333.

¹³ В. О. Пірко. Ревізії — важливе джерело для вивчення соціально-економічної історії. — «Архіви України», 1966, № 6, стор. 34.

¹⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 196, 209, 231.

¹⁵ Там же, стор. 196.

¹⁶ Бібліотека національного інституту ім. Оссолинських у Вроцлаві (далі — Ossolineum), спр. 9553, стор. 6169.

¹⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 227, 229; ф. 159, оп. 8, спр. 619, арк. 2—32.

Деякі висновки про об'єктивність відомостей щодо кількості селянських господарств, зазначеної у матеріалах ревізії 1692 р., можна зробити, порівнявши їх з відомостями про кількість господарств, спалених під час турецько-татарського набігу в 1699 р. в селах Стрийського староства (табл. 2) ¹⁸.

Оскільки число спалених у 1699 р. господарств не перевищувало числа господарств, зафіксованих ревізорами, є підстави вважати дані ревізії про кількість господарств у цілому достовірними.

Наведені приклади дають можливість твердити, що ревізори 1692 р. поставились до своїх обов'язків більш-менш добросовісно. Тим більше, що ні на одному сеймику не порушувалося питання про їх несумлінність.

Зіставлення ревізії 1692 р. з подимними реєстрами за близькі роки (до і після неї) на прикладі Стрийського староства (табл. 3) ¹⁹ не лише підтверджує достовірність даних ревізії про кількість господарств, а й доводить, що дим у другій половині XVII — на початку XVIII ст. не відповідав будинку, господарству і що, як уже зазначалося в літературі ²⁰, його слід вважати умовною одиницею. З даних табл. 3 напрошується також висновок, що кількість димів залежала не лише від числа господарств, бо часто при однаковій або близькій кількості господарств число димів у різних населених пунктах було неоднакове. Беручи до уваги те, що ревізори обліковували не тільки кількість господарств, а й розмір їх земельних наділів, якість ґрунтів, корчми, броварні, млини тощо, є підстави констатувати, що усі ці фактори наприкінці XVII ст. мали певний вплив на визначення числа димів. Враховуючи ці особливості подимних реєстрів за другу половину XVII і початок XVIII ст., доходимо висновку, що їх можна використовувати тільки в порівняльному плані. Наприклад,

Таблиця 3

Село	Кількість господарств за ревізією 1692 р.	Кількість димів за подимними реєстрами						
		1685 р.		1700 р.			1716 р.	
		дим	дим	дим	$\frac{1}{4}$ диму	$\frac{1}{8}$ диму	дим	$\frac{1}{4}$ диму
Урич	54	3	5	—	3	2	1	2
Синьовидне	191	15	20	—	9	2	3	2
Верхнє								
Синьовидне	102	12	15	—	4	2	2	—
Нижнє								
Каменка	18	2	3	—	1	2	—	3
Побок	51	4	6	—	2	—	1	—
Стинава Верхня	110	15	18	—	4	2	2	1
Стинава Нижня	78	12	6	—	2	2	1	1
Труханів	49	4	6	—	5	—	2	2
Гірне	177	6	15	—	6	—	3	—
Конохів	70	3	8	—	3	—	1	2
Дуліби з в'їтвством	221	10	15	—	8	—	4	—
Дашава	76	6	10	—	6	—	2	2
Завадів	43	4	5	—	3	—	1	2
Добряни	82	4	6	—	3	—	1	2
Міжброди	18	—	1	—	—	2	—	1
Комарів								
Олексичі	70	—	—	—	2	—	1	—
Ярошичі								

¹⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 159—180; ф. 13, оп. 1, т. 1071, стор. 421—422.

¹⁹ Там же, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 159—180; ф. 13, оп. 1, т. 1074, стор. 34—35; т. 1075, стор. 1883; Ossolineum, спр. 9730, арк. 33.

²⁰ А. И. Баранович. Вказ. праця, стор. 14—15; М. Г. Крикун. Вказ. праця, стор. 87.

різке зменшення кількості димів у селах Стрийського староства на початку XVIII ст. відбило результати втрат, спричинених татарсько-турецьким набігом 1699 р. і наступними воєнними подіями.

Порівняння ревізії з інвентарями та подимними реєстрами свідчить, що подані в ній відомості про селянські господарства, будинки в містах, кількість шляхетських дворів більш-менш об'єктивні. Правда, в ревізії відсутні дані про попівські господарства, хоча немає сумніву, що вони були майже у кожному селі. Тому, щоб визначити загальне число господарств у населеному пункті, необхідно додати до зафіксованих ревізією щонайменше ще одно. Враховуючи, що ревізією були охоплені всі населені пункти, матеріали її можна вважати важливим демографічним джерелом.

У плані дослідження розвитку аграрних відносин на Прикарпатті наприкінці XVII ст. матеріали ревізії дають найповніше уявлення про форми феодального землеволодіння. Описуючи кожний населений пункт, ревізори зазначали, кому він належав. Якщо в населеному пункті було кілька власників, їх власність описувалася окремо. В описи вносилися й двори загородової та чиншової шляхти.

Із 268 сіл Задніпрянської частини Перемишльської землі 138 становили королівщини (з них 93 — маєтки королівського скарбу — Самбірська економія, решта — Дрогобицьке і Стрийське староства), 126 селами володіла шляхта, чотирма — духовенство, крім того, монастирям і церкві належали три частини сіл і одне передмістя. З п'яти містечок два (Стрий, Дрогобич) належали королю, три (Олександрія, Воронівка, Волоща) — шляхті. Шляхетські містечка Воронівка і Волоща відносилися до новоорганізованих ²¹.

Матеріали ревізії свідчать, що переважало дрібне шляхетське землеволодіння в Задністрянській частині Перемишльщини. Лише одна Тухольська волость, до якої входило 26 населених пунктів, становила єдиний господарський комплекс магнатів Сенявських. Шість сіл належало магнатам Тишкевичам, 40 сіл — 14 іншим магнатським і великим шляхетським родинам. Решта 66 сіл належали дрібній шляхті. З них у 53 селах вона володіла тільки частинами села. В 19 селах поруч з дворами дрібної шляхти знаходилося до кількох десятків родин загородової шляхти та шляхти-голоти. У с. Городині, на схід від м. Самбора, крім п'яти частин села, що належали дрібній шляхті, зазначено 40 шляхетських родин без підданих ²²; у с. Крушельниці — п'ять частин села належали дрібній шляхті, а 56 родин не мали підданих, в с. Майткові — чотири шляхетських частини і 100 родин «на 60 чвертях» без підданих ²³.

Найбільше городової шляхти та шляхти-голоти ревізори зафіксували в с. Кульчичах, біля м. Самбора. Там проживало 185 шляхетських родин, земельні наділи яких «важко було встановити, бо ділилися загонями». На городах вони мали по клаптику капусти й іншої «ярини» ²⁴. З цих 185 родин тільки кілька мали своїх підданих — халупників. Не маючи підданих, загородова шляхта сама обробляла землю («своїми плугами»), а чимало таких шляхтичів не мало й плугів ²⁵.

Шляхта-голота не мала ні землі, ні підданих. Вона часто орендувала землю в заможної шляхти, в королівщинах або просто осідала на селянських пустках. У с. Комарниках, наприклад, на частині дрібного шляхтича Комарницького проживало 28 родин шляхти-голоти, в с. Явора на частині Миколи Петрашевича-Яворського осіло 50 шляхетських родин ²⁶. У с. Созані, біля м. Старого Самбора, як зазначили ревізори,

²¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 4, оп. 1, т. 258, стор. 60, 141.

²² Там же, стор. 32.

²³ Там же, стор. 48, 65, 69.

²⁴ Там же, стор. 44.

²⁵ Там же, стор. 40.

²⁶ Там же, стор. 33, 48.

шляхтич Яворський Григорій з сином «засіли на селянській чверті», три родини шляхтичів Созанських — на селянському півланку і чотири родини Грабовських — на селянському лані²⁷.

Б. Д. Греков, звернувши увагу на численну групу дрібної шляхти в Галицькому Прикарпатті, відзначав, що значна частина її походила із служилих людей галицьких князів, бо «домени польських королів у Прикарпатті — це в минулому домени галицьких князів». Частина князівських слуг потрапила в ряди дрібної шляхти, решта ж стала селянами²⁸. Ця думка Б. Д. Грекова підтверджується матеріалами ревізії, в яких названо прізвища шляхти. Багато прізвищ дрібної шляхти ідентичні з назвами сіл, в яких вони жили, бо, переходячи в шляхетський стан, служилі люди міняли старі прізвища на нові, беручи їх здебільшого від назв населених пунктів. Тому ще й у XVII ст. подекуди зустрічаємо подвійні прізвища дрібної шляхти.

Численну групу дрібношляхетських господарств у Задністрянщині становили вйтівства, солтиства та князівства. Ці категорії привілейованих господарств генетично зв'язані з організацією поселень у цій місцевості. Якщо спочатку ними володіли здебільшого люди непривілейованого стану, то до кінця XVII ст. вони, за рідкими винятками, перейшли до рук шляхти²⁹. Це сталося не тільки тому, що деякі князі, вйті, солтиси з часом одержали шляхетство, а також в зв'язку зі скуповуванням, інкорпорацією вйтівства та передачею їх згідно з конституціями 1607, 1620 і 1662 рр. «лише заслуженим особам», тобто шляхті³⁰.

Під час ревізії 1692 р. зафіксовано 103 таких вйтівських, солтиських і князівських господарств, причому 76 — у селах Самбірської економії. Лише в Тухольській волості в приватновласницьких селах було 18 князівств, якими ще володіли люди непривілейованого стану.

У плані дослідження аграрної історії найбільший інтерес становлять відомості про селянські господарства. На жаль, матеріали ревізії 1692 р., як і ревізії 1711 р., не містять відомостей про розміри селянських наділів у гірських селах. Ревізорі зазначили лише кількість господарств (хат), вказавши про деякі з них, що вони «дуже убогі». Можна припустити, що це зумовлювалось тим, що в гірській частині, де ґрунти були неродючими, де поряд з рільництвом велику роль відігравало тваринництво, різні промисли та ремесло, земельний наділ не був визначальним для встановлення розміру податків. У 104 селах, в яких розміри селянських наділів заобліковано ревізією, налічувалось 4893 селянські господарства. З них 57 господарств (1,2%) користувалися земельним наділом від $\frac{1}{2}$ до $\frac{1}{4}$ лану, 550 (11,2%) — $\frac{1}{4}$ лану, 2676 (54,7%) користувалися наділом від $\frac{1}{6}$ до $\frac{1}{16}$ лану, у 841 (17,3%) господарства наділ становив менше $\frac{1}{16}$ лану. 548 господарств (11,1%) належало загородникам і огородникам, а 221 (4,5%) — халупникам. Беручи до уваги те, що наділ менше $\frac{1}{4}$ лану прирівнювався до загороди, можна твердити, що більшість господарств (87,6%) були малоземельними і безземельними.

Про те, наскільки далеко в порівнянні з кінцем XVI ст. (коли в цілому завершилася колонізація Прикарпаття і розпочався масовий перехід до фільваркової системи) зайшло обезземелювання місцевого селянства, можна судити, порівнявши розміри селянських наділів за люстрацією 1565 р. та ревізією 1692 р. у чотирьох селах Дрогобицького староства та в шести селах Озиминського ключа Самбірської економії. Якщо

²⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 112.

²⁸ Б. Д. Греков Крестьяне на Руси с древних времен до XVIII ст., т. 1. М., 1952, стор. 363.

²⁹ A. Stądniecki. O kniastwach we wsiach wotokich z pogladem na wojtowstwa we wsiach na magdeburkiem prawie osadzonych.— «Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej», 1853, № 17, стор. 65; S. Sochaniewicz. Wojtowstwa i soltystwa pod wzgledem prawnym i ekonomicznym z ziemi Lwowskiej. Lwów, 1921, стор. 147.

³⁰ A. Stądniecki. Вказ. праця, стор. 65.

в 1565 р. з 128 селянських господарств чотирьох сіл (Сілець, Доброгостів, Станава, Губичі) Дрогобицького староства два користувалися однолановим наділом, 122 мали $\frac{1}{2}$ лану, чотири — $\frac{1}{4}$ лану³¹, то в 1692 р. з 96 господарств цих же сіл одно володіло півлановим наділом, 19 — чвертьлановим, 50 мали $\frac{1}{8}$ лану, 25 — $\frac{1}{12}$ лану, одно — загороду.

У шести селах (Бронниця, Лужок, Медвежа, Дорожів, Пруси, Якубова Воля) Озиминського ключа Самбірської економії в 1565 р. строкатість розмірів наділів була значно більша, ніж у Дрогобицькому старостві. Тут із 405 господарств на $\frac{3}{4}$ лану сиділи два, на $\frac{1}{2}$ — 93, на $\frac{1}{4}$ — 269, на $\frac{1}{6}$ — 16, на $\frac{1}{8}$ — 2, на загороді — 22³². У 1692 р. ревізори у цих селах виділили 26 категорій селянських господарств. З них $\frac{1}{2}$ лану володіло одно господарство, $\frac{1}{4}$ — 20, $\frac{1}{6}$ — 27, $\frac{1}{8}$ — 45, $\frac{1}{12}$ лану — 54, загородою і городом — 30; наділ 306 господарств (63,4%) становив менше $\frac{1}{12}$ лану. Найменший наділ у цих селах — 2 загоны, тобто 3,84 ара³³.

Велика строкатість наділів була в с. Дорожові (229 господарств — 21 категорія наділів). Найбільший з них дорівнював $\frac{1}{6}$ лану (11 господарств), найменший — 2 загоны, або $\frac{1}{648}$ лану (40 господарств)³⁴. Отже, усі господарства цього села відносилися до малоземельних і безземельних.

Порівняння селянських наділів Задністрянської і Міжсянсько-Дністрянської частин Перемишльської землі свідчить, що в першій вони були значно менші, ніж у другій. Згідно з ревізією 1711 р., у Міжсянсько-Дністрянській частині переважав наділ в $\frac{1}{4}$ лану³⁵, в Задністрянській — від $\frac{1}{6}$ до $\frac{1}{16}$ лану. 48 зваричів Війтівської гори біля Дрогобича ділилися невеликими частинами городів³⁶. Такі мізерні наділи не могли забезпечити прожитковий мінімум селянської сім'ї. Тому значна частина сільського населення займалася домашнім ремеслом, шукала заробітку на соляних, лісових та інших промислах.

Матеріали ревізії дають підстави твердити, що для частини сільських ткачів, шевців, ковалів, бондарів та ін. ремесло стало основним засобом до існування³⁷.

Населення займалось також торгівлею. В окремих селах у неї було втягнуто чимало жителів; для частини з них торгівля стала основним заняттям. У с. Синьовидному Верхньому, наприклад, крім 144 кметівських господарств, зафіксовано 47 господарств «без ґрунтів і огорodів», які займалися торгівлею. Вони привозили різні товари із Закарпаття і продавали на місцевих ярмарках³⁸. Втягуванню населення в торгівлю сприяло також розташування багатьох сіл на важливих торгових шляхах, що зв'язували Прикарпаття з Угорщиною, Волощиною, Поділлям і т. д.³⁹

Безземельні і малоземельні селянські господарства становили резерв найманої робочої сили для фільварків⁴⁰.

Однак у цілому заняття населення в матеріалах ревізії відбито недостатньо. У них не вказано селянських повинностей на користь панського двору, за винятком сіл Бусовиська і Волі Блажівської, в яких «піддані» працювали на панів по 2 дні на тиждень⁴¹.

³¹ Джерела до історії України-Руси, т. I. Львів, 1895, стор. 203—108.

³² Там же, стор. 265—271, 275—281.

³³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 181—185.

³⁴ Там же.

³⁵ В. О. Пірко. Вказ. праця, стор. 36.

³⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 156.

³⁷ Там же, стор. 16.

³⁸ Там же, стор. 158.

³⁹ W. Wagner. Handel dawnego Jarosławla do połowy XVII w.—Prace historyczne. Lwów, 1929, стор. 125; M. Wosacz. Ruskie przytocze karpackie w czasach nowożytnych.—Prace historyczne, стор. 321.

⁴⁰ J. Rutkowski. Przebudowa wsi w Polsce po wojnach z połowy XVII wieku.—Studia z dziejów wsi polskiej XVI—XVIII wieku. Warszawa, 1956, стор. 82—83, 105.

⁴¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 15.

Картину економічного розвитку Прикарпаття наприкінці XVII ст. доповнюють відомості про підприємства по переробці сільськогосподарської сировини — млини, винокурні, броварні і т. п. У матеріалах ревізії зазначено 260 млинів, а це значить, що вони були майже в кожному селі. В деяких селах і містечках було навіть по два й більше млинів. Млини здебільшого будувалися в один камінь («w jedno kolo»), у деяких містечках — в два — чотири камені. При млинах часто були ступи для биття вовни, рідше — пилорами.

У матеріалах ревізії 1692 р. зафіксовано 26 броварень і винокурень, 190 корчм. Причому в багатьох селах, де знаходилося кілька дрібношляхетських маєтків, було й по кілька корчм.

Із відомостей, зібраних ревізорами, довідуємося про категорії ґрунтів, стан агрикультури. Оскільки землі в основному були суглинистими, селяни змушені були вкладати багато праці, щоб одержати добрий урожай. Насамперед це стосується гірських сіл, де були «ґрунти вівсяні» де жито й пшениця добре родили тільки на удобрених наносних ґрунтах біля річок. Так, ревізори писали, що в с. Головецькому Самбірської економії «жито родить» лише в долині Дністра, коли навезуть туди гною, а інші ґрунти — «вівсяні»⁴². У гірських селах інколи під посіви розробляли ділянки лісу⁴³.

На Прикарпатті в основному сіяли ярові культури, тільки в передгірних селах — озимі. Якщо в гірських селах здебільшого висівали овес і ячмінь, зрідка жито та пшеницю, то в передгір'ї — жито, ячмінь і пшеницю.

Порівнюючи дані матеріалів ревізії 1692 р. по окремих селах з відомостями інвентарів за попередні роки, доходимо висновку, що наприкінці XVII ст. на Прикарпатті йшла відбудова помісного господарства після попередніх розорень, зокрема турецько-татарського спустошення 1672—1676 рр. Цей висновок напрошується передусім при зіставленні даних про оброблювані і пустуючі селянські наділи за ревізією 1692 р. і інвентарем 1686 р. у деяких селах Самбірської економії. Наприклад, за інвентарем у с. Лінші значилось 22³/₄ чверті пустуючих земель, за ревізією — лише 12, у с. Медвежі — відповідно 31¹/₂ чверті і 25, у с. Волосянці Малій — 20 і 8¹/₂ чверті⁴⁴.

Процес відбудови підтверджується також фактами заснування шляхтою нових містечок, будівництва млинів і т. п. Наприклад, на землях с. Лисятичі літинського старости Воронівського «тільки слободою почали засідати» містечко Воронівка⁴⁵. Нове містечко при с. Волощі під такою ж назвою заклав львівський староста Коритко⁴⁶. В с. Ступниці ревізори застали недобудований млин, а в с. Топільниці — фольш⁴⁷.

Проте матеріали ревізії не дають можливості відтворити повної картини відбудови, а також її шляхи. Численні факти приєднання селянських пустуючих наділів до фільварків при наявності малоземельних і безземельних господарств дають підстави вважати, що відбудовувалися головним чином фільваркові господарства, хоча відзначаються й випадки відбудови селянських господарств. Наприклад, у с. Визлів будувалося «кілька селянських господарств», у селах Угорське і Ненів Верхній — по одному селянському господарству⁴⁸.

Для ліквідації пусток застосовували оренду. Найчастіше орендарями виступала чиншова шляхта та євреї. Часто дрібна шляхта, євреї

⁴² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 233.

⁴³ Там же, стор. 46.

⁴⁴ Ossolineum, спр. 9553, стор. 56, 85; ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 201, 202, 217.

⁴⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 63.

⁴⁶ Там же, стор. 143.

⁴⁷ Там же, стор. 110, 126.

⁴⁸ Там же, стор. 143, 133, 73.

сільське духовенство тримали в своїх руках селянські пустки за борги громад. Так, пустки Старосамбірського передмістя були у заставі за борги в двох шляхтичів (Созанського і Копистинського), двох євреїв та стрільбицького попа⁴⁹. Подекуди орендарями пусток виступали і селяни.

Відбудова помісного господарства йшла досить повільно, бо селянин, задавлений повинностями на користь двору та держави, не тільки не мав достатніх засобів для проведення її, а й не дуже був зацікавлений у ній. На відбудові негативно позначалися війни, які вела Річ Посполита наприкінці XVII ст., стихійні лиха тощо⁵⁰. Тому не дивно, що в ряді сіл ревізори зафіксували багато пустуючих земель. Наприклад, у с. Лопушанці вони виявили 73 селянські пустки⁵¹. На жаль, через відсутність необхідних відомостей встановити співвідношення використовуваних і пустуючих селянських наділів для більшості сіл неможливо. Доводиться обмежуватися окремими прикладами: в с. Любохорі з 19 ланів громадських земель пустували 9 (47,3%); у с. Гнила із 12 ланів — 4 (тобто $\frac{1}{3}$ громадських наділів). Окремі відомості свідчать також про те, що запустіння селянських наділів було досить значним. У селах Бутлі, Висоцькому, Потоці, Бутельці Любохорської країни селяни засівали свої наділи лише поблизу осель, частину наділів «забрала шляхта», очевидно за борги, решта заросла лісом⁵².

На основі відомостей ревізії про обжиті й пусті хати (господарства) в гірських селах доходимо висновку про зменшення чисельності населення на Прикарпатті наприкінці XVII ст. Наприклад, у 66 селах Самбірської економії із 2414 хат пустувало 208 (8,2%), у селах Тухольської волості з 1500 хат пустувало 300 (20%).

У матеріалах ревізії бракує відомостей про заняття не лише сільського населення, а й міського. Описуючи містечка, ревізори вказували число домів «у ринку і по вулицях», подаючи їх тогочасні назви. Вони зазначали також форми користування землею міськими жителями, але не вказували їх основних занять. Тому на основі описів ревізії не можемо зробити обґрунтованих висновків про стан ремесла й торгівлі в прикарпатських містечках наприкінці XVII ст. Зате аграрний характер цих містечок безспірний.

Незважаючи на вказані вище недоліки, матеріали ревізії 1692 р. є безсумнівно важливим джерелом для дослідження розвитку аграрних відносин на Прикарпатті в XVII ст. Їх можна використати при складанні історичного атласу Української РСР.

В. А. Пирко

РЕВИЗИЯ 1692 г. КАК ИСТОЧНИК ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ЗАПАДНОУКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ КОНЦА XVII в.

Резюме

Сопоставляя ревизию 1692 г. с инвентарными описями, подымными реестрами и другими источниками конца XVII — начала XVIII в., автор устанавливает степень достоверности содержащихся в ней сведений и отмечает ее значение для исследования форм феодального землевладения, категорий крестьянских хозяйств и размера их земельных наделов. Данные ревизии можно использовать для установления состояния агрикультуры, развития сельских промыслов и ремесел, торговли в Прикарпатье в указанный период.

⁴⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 112.

⁵⁰ Під час польсько-турецьких війн наприкінці XVII ст. населення Прикарпаття зазнавало великих збитків від частих постоїв і переходів військ. Ще більшої шкоди завдали населенню неодноразові татарсько-турецькі набіги, особливо останній 1699 р.

Із стихійних лих найбільш частими були повені, заморозки (А. С. Петрушевич. Вказ. праця, стор. 220, 228; М. Вудзуповські. Kronika miasta Sambora. Sambor 1891, стор. 34).

⁵¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 14, оп. 1, т. 258, стор. 230.

⁵² Там же, стор. 222.